

PIRMOSIOS LIETUVIŠKOS GEOGRAFIJOS KNYGOS

*Dainius Kulbickas,
Vytauto Didžiojo universitetas*

SANTRAUKA

Straipsnyje nagrinėjamos XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje išleistos lietuviškos geografijos ir kitų gamtos bei Žemės mokslų knygos, trumpai pristatomi garsūs ir nusipelnę Lietuvos kultūrai veikėjai: autoriai, leidėjai ir vertėjai. Tiriamuoju laikotarpiu išleisti geografijos leidiniai turėjo didelę reikšmę vėlesnei geografijos mokslo raidai, juose yra gausu įdomių lietuviškų nebevertojamų terminų.

Reikšminiai žodžiai: lietuviškos spaudos draudimas, geografijos knygos, knygų leidyba.

DOI: <http://dx.doi.org/10.5200/GE.2023.5>

ĮVADAS

XIX a. antrojoje pusėje Lietuvoje beveik nebuvo lietuviškos spaudos ir knygų leidybos. Situacija pradėjo keistis pasirodžius pirmiesiems lietuviškiems periodiniams leidiniams. Tai tapo prielaida atsirasti mokslo populiarinimo knygoms. Tiriamuoju laikotarpiu – XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje – intensyviai pradėjo reikštis pasaulietinė inteligentija, padaugėjo pasaulietinės literatūros ir sumažėjo religinės literatūros leidinių. Straipsnyje taikomas pagrindinis tyrimų metodas – šaltinių analizė. Nagrinėjant pirmuosius leidinius labai įdomūs yra ankstyvosios lietuviškosios gamtos mokslų terminijos raida ir ypatumai.

Šio straipsnio tyrimo objektas – pirmieji lietuviški gamtos mokslų populiarinimo leidiniai ir vadovėliai, geografijos mokslo terminijos raida ir ypatumai. Nagrinėjamos 15 įvairių autorių išleistos geografijos ir geologijos mokslo populiarinimo knygos ir vadovėliai. Leidiniai išleisti XIX–XX a. sandūroje (1896–1914). Daug dėmesio skiriama veikėjams, kurių dėka buvo leidžiami įvairūs leidiniai, tarp jų ir geologijos bei geografijos knygos. Išsami tiriamojo laikotarpio leidinių santrauka ir apibūdinimai yra pateikti bibliografijos leidiniuose (Lietuvos TSR bibliografija, 1985). Šiuo metu tuometinės knygos yra Lietuvos kultūros paveldo objektai. Geografijos ir kiti gamtos mokslų leidiniai dabar yra saugomi didžiojoje Lietuvos bibliotekose. Siekiant populiarinti lietuviškos kultūros paveldą,

skatinti tyrimus, šitie leidiniai yra pateikti skaitmeniniu formatu ir juos galima susirasti virtualiojoje erdvėje (Atraskite...; Lietuviško gyvenimo...).

Lietuviškosios spaudos vystymuisi ypač didelę įtaką turėjo įvairios lietuvių kultūrinės organizacijos, rėmusios lietuviškąją spaudą. Viena garsiausių – Lietuvos mylėtojų draugija (dar vadinta Lietuvos mylėtojai, Tėvynės sūnūs, Tėvynės mylėtojų draugija), veikusi 1887–1905 m. Garsi buvo JAV lietuvių kultūros ir švietimo organizacija, kurioje darbavosi daugiau kaip 3 tūkst. narių. Pagrindinė šios draugijos veikla organizuota JAV, tačiau jos skyrių buvo ir Lietuvoje, Lenkijoje, Vokietijoje, Šveicarijoje, Prancūzijoje.

GEOGRAFIJOS MOKSLO POPULIARINTOJAI

Antanas Macijauskas (1874–1950) – Lietuvos inžinierius, publicistas, visuomenės veikėjas, Didžiojo Vilniaus Seimo delegatas. 1895–1904 m. pasirašinėjo slapyvardžiais A. A., A. Adata, A. Agaras, Aguonaitis, A. Aitvaras, A. Geležnikas, Pagaikštis, Beržas ir kt.

Juozas Adomaitis-Šernas (1859–1922) periodiniuose leidiniuose išspausdino apie 2 tūkst. straipsnių, pagal kitų autorių veikalus parengė keliolika mokslo populiarinimo knygų.

Petras Vileišis (1851–1926) – žymus Lietuvos visuomenės ir politinis veikėjas, inžinierius, parašęs ir išvertęs apie 30 populiarių knygelių gamtos mokslų, žemdirbystės, veterinarijos, sodininkystės, medicinos, kultūros, istorijos klausimais, vadovėlių. Pasirašinėjo slapyvardžiais Petras Nėris, P. N., Giedris, Ramojus, V. Gintautas.

Jonas Biliūnas (1879–1907) – lietuvių rašytojas ir publicistas, pasirašinėjęs Jono Anykštėno, J. Barzdylos, J. Niuronio ir kt. slapyvardžiais.

Stasys Matulaitis (1866–1956) – gydytojas, knygnešys, publicistas, spaudos darbuotojas, istorikas. 1893–1935 m. jis parašė apie 30 ir išvertė 17 publicistinių ir mokslo populiarinimo brošiūrų bei knygų.

Jurgis Baltrušaitis (1873–1944) – Lietuvos poetas, eseistas, vertėjas, diplomatas.

Mykolas Biržiška (1882–1962) – Lietuvos literatūros istorikas, Nepriklausomybės Akto signataras.

Bronius Stosiūnas (1887–1946) – Lietuvos pedagogas, žurnalistas, redaktorius, rašytojas, valstybės veikėjas, 1917 m. Vilniaus konferencijos dalyvis. Pasirašinėjo Broniaus Semeliškio, Broniaus Sumeliškio slapyvardžiais.

Petras Avižonis (1875–1939) – Lietuvos gydytojas oftalmologas, pedagogas, visuomenės ir politinis veikėjas. 1895–1914 m. spausdino straipsnius periodiniuose leidiniuose, tarp jų ir gamtos mokslų tematika.

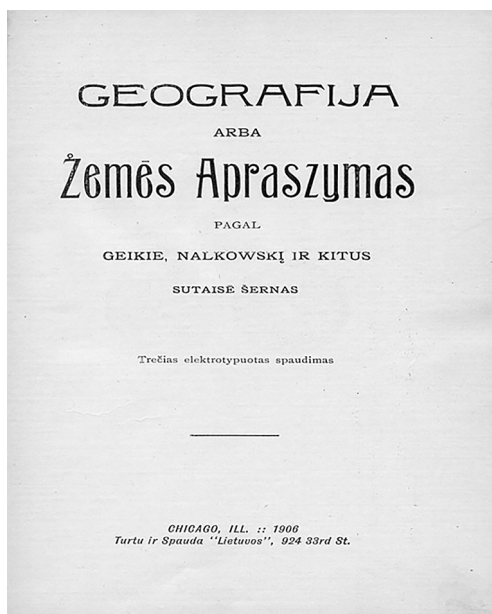
Juozas Gabrys-Paršaitis (1880–1951) – Lietuvos teisininkas, žurnalistas, redaktorius, visuomenės veikėjas, lietuvių literatūros istorikas. Pasirašinėjo Inorodetz, Kareivio, C. Rivo slapyvardžiais.

ĮDOMIAUSI GEOGRAFIJOS LEIDINIAI IR VADOVĖLIAI

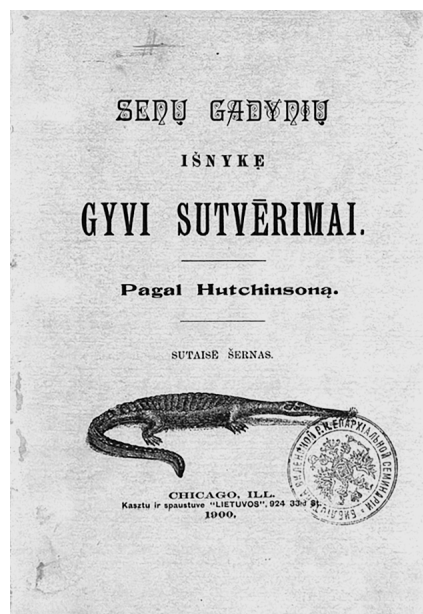
1875–1904 m., kai Lietuvoje galiojo lietuvių kalbos draudimas, vien JAV buvo išleista 470 knygų (bendras tiražas – 474 200 egzempliorių, bendra apimtis – 55 000 puslapių). Įdomu tai, kad daugelio mokslo populiarinimo knygų tiražai siekė kelis tūkstančius, buvo ir pakartotinių leidimų. Tarp jų daug buvo gamtos mokslų tematika.

Geografijos mokslui buvo skirta nemažai leidinių. Vienas seniausių Antano Macijausko 1896 m. Tilžėje išleista dviejų tomų knygelė „Apie Žemės vidurius“. Pirmasis 24 puslapių tomas vadinosi „Apie sutirpusius Žemės vidurius; apie šiltas verdenes ir apie kalnus ugnį putuojančius; apie baisius žemės drebėjimus“, o antrasis 29 puslapių tomas vadinosi „Apie visokius daigtus, iš kurių susideda Žemės žievė; apie augalus ir gyvuolius prieš griektvanį buvusius: apie žalče-driežlius, žuvia-driežlius, apie lekenčius smakus ir apie kitokius stebuklus“. Ši knygelė sudaryta pagal lenkišką M. Brzezinskio knygą (Brzeziński, 1896, (a), (b)). A. Macijauskas pateikė įdomių lietuviškų geologijos terminų variantų: *kastinyčia* – kasykla, *šachta*, *kastadaigčiai* – naudingosios iškasenos, *uolinė žievė* – Žemės pluta, *ištirpę viduriai* – mantija ir branduolys, *viejavietė* – atmosfera, *Žuvėdrija* – Švedija ir pan. Abiejų tomų tiražas – po 1 000 egzempliorių. A. Macijauskas išleido vieną pirmųjų lietuviškų geografijos vadovėlių „Pradinė geografija“. 63 puslapių vadovėlis išleistas 1905 m. Rygoje ([Antanas Macijauskas] Adata..., 1905). Jame pateikta labai daug įdomių geografijos terminų: *antgalas* – ašigalis, *lygieris* – pusiaujas, *tuštynės* – dykumos ir kiti terminai.

Juozas Adomaitis-Šernas 1899 m. išleido 467 puslapių knygą „Geografija, arba Žemės aprasymas“ ([J. Adomaitis-Šernas] Šernas..., 1896). Vėliau ji buvo dar pakartotinai išleista, 3-iasis leidimas – 1906 m. ([J. Adomaitis-Šernas] Šernas..., 1906) (1 pav.). Knygą sudaro dvi dalys. Ši lietuviška knyga parengta remiantis škotų geologo Archibaldo Geikieės (1835–1924) 1877 m. išleista knyga „Physical geography“ (Geikie, 1877). Reikia atkreipti dėmesį, kad pateikti mokslo terminai jau

1 pav. „Geografija, arba Žemės apraszymas“ ([J. Adomaitis-Šernas] Šernas..., 1906)

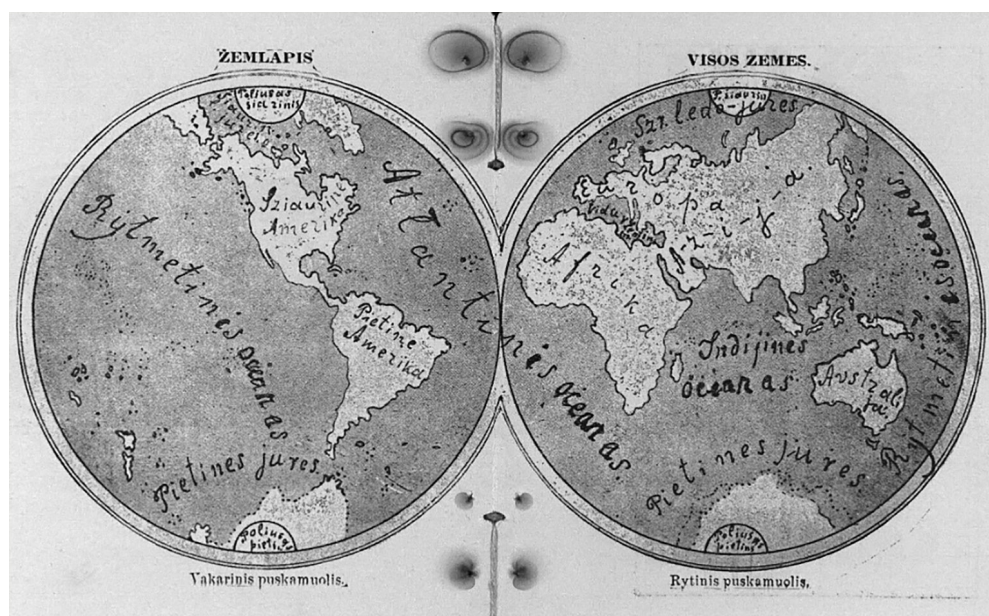

2 pav. „Senų gadydžių išnykę gyvi sutvėrimai“ ([J. Adomaitis-Šernas] Šernas..., 1900)

panašesni į mums įprastus, bet yra ir įdomių variantų: *klampynės* – pelkės, *lytus* – lietus, *kietžemiai* – žemynai, *tirai* – dykumos ir kt. Dar vienas įdomus 255 puslapių leidinys „Apie žemę ir kitus swietus, jų buvį ir pabaigą“, kurį 1896 m. išleido Juozas Adomaitis-Šernas ([J. Adomaitis-Šernas] Šernas..., 1896). Jame daug rašoma apie Žemės formą, sandarą, susidarymą. Ši knyga išleista 3 000 egzempliorių tiražu Čikagoje. Kita svarbi J. Adomaičio-Šerno išversta knyga yra „Senų gadydžių išnykę gyvi sutvėrimai“, išleista 1900 m. Čikagoje ([J. Adomaitis-Šernas] Šernas..., 1900). Knygos viršelyje užrašas: „Pagal Hutchinsoną sutaisė Šernas“ (2 pav.).

Šios knygos įžangoje rašoma: „*Mokslas apie išnykusius sutvėrimus vadina mas Paleontologija yra dar jaunas, užgimęs dar šitame šimtetyj, ant tikrų mokslinčių pamatų pastatė jį prancuziškas mokslinčius Cuvier ir po jam prancuziški mokslinčiai diktai prisidėjo prie pastumėjimo jo pryšakin.*“ Taigi, galima sakyti, kad ši knyga yra viena seniausių lietuviškų paleontologijos knygų. Šią solidžią knygą sudaro 370 puslapių, daug iliustracijų (apie 132), kuriose vaizduojami išnykę gyvūnai. Joje laikomasi klasifikacijos mokslinio principo, gyvūnai įvardijami lotyniškais pavadinimais, yra pateikta geochronologinė schema.

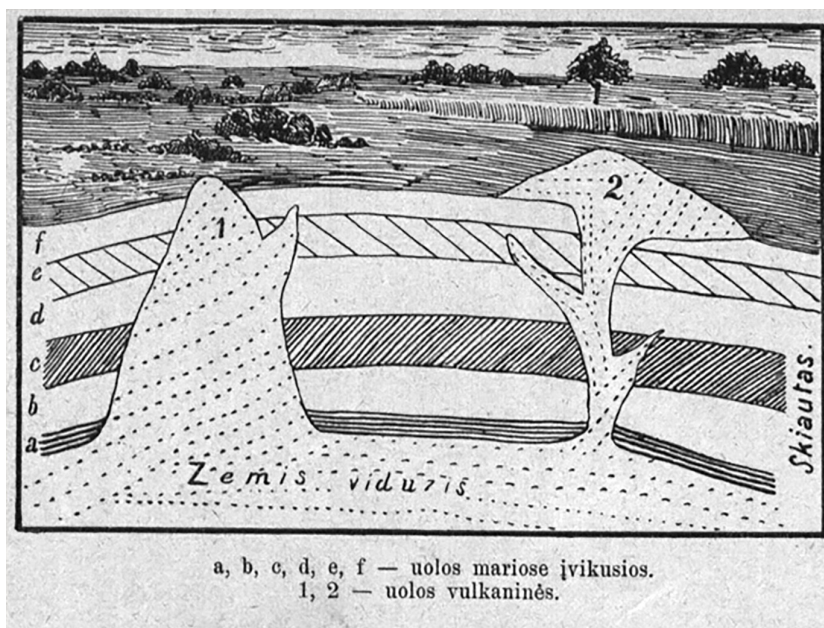
Petras Vileišis 1898 m. Čikagoje išleido 98 puslapių knygą „Trumpa geografija, arba Žemės apraszymas“ ([P. Vileišis] Nėris..., 1898) (3 pav.). Šioje knygoje

3 pav. „Žemlapis visos Žemės“ ([P. Vileišis] Nėris..., 1898)

pateikti įdomūs lietuviški terminai: *lygstovės* – platumos, *pertaka* – sąsiauris, *sąskeleiviai* – palydovai, *ruksztgimdžio* – deguonies, *sausžemė* – žemynas ir kt. Kitas šio kultūros veikėjo leidinys, skirtas geografijos ir geologijos mokslui populiarinti, yra „Iš kur akmenys ant mūsų laukų atsirado?“ Knygelę sudaro 28 puslapiai, ji išleista 1898 m. Tilžėje (Piotrowski, 1898), sudaryta pagal lenkišką Felikso Piotrowskio taip pat pavadintą knygelę, išleistą 1893 m. Varšuvoje. Šis leidinys įdomus tuo, kad jame galbūt pirmą kartą lietuviškoje spaudoje paminėtas morenos terminas: „*Visi tie akmenys vadinasi liadyno palaikomomis, arba tiesiai morena*“ (4 pav.).

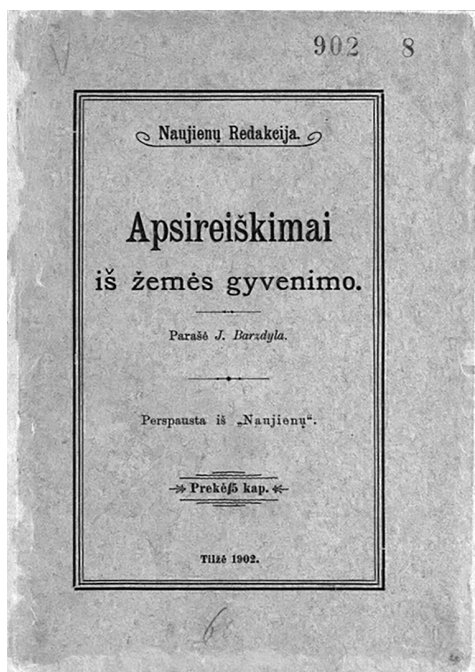
Prie geologijos mokslo populiarinimo XIX–XX a. sandūroje prisidėjo garsus lietuvių rašytojas Jonas Biliūnas. Jo knyga „Apsireiškimai iš Žemės gyvenimo: geologijos bei fizinės geografijos pradmenys“ pasirašyta J. Barzdylos slapyvardžiu ([Jonas Biliūnas] Barzdyla..., 1902) (5 pav.). Knyga yra 44 puslapių, išleista 1902 m. Tilžėje, o 1905 m. išleista pakartotinai. Pirmajame skyriuje „Mokslas apie žemę“ J. Biliūnas bene pirmą kartą pateikia geologijos mokslo apibrėžimą lietuvių literatūroje: „*Mokslas, kuris užsiima aprašymu ir tyrinėjimu žemė plutos, vadinasi geologija. Geologija rodo mums, iš kokių dalių ta pluta susideda, kuo tos dalys tarp savęs skiriasi, ir nuo ko priguli jų dabartinis pavyzdys. Žingeidžiausia*

4 pav. Knygos „Iš kur akmenys ant mūsų laukų atsirado?“ iliustracija (Piotrowski, 1898)

geologijos dalis yra tyrinėjimas dabartinių geologiškų prajovų, apie kuriuos aš daugiausiai ir kalbėsiu. Nors reikia žinoti, kad geologijos mokslas yra daug platesnis: jis tyrinėja dar uolas, gyvulių veisles, seniau gyvenusias, bet dabar išmirusias, išnykusius augmenis ir pagaliaus istoriją žemės nuo jos užgimimo lyg mūsų dienų.“

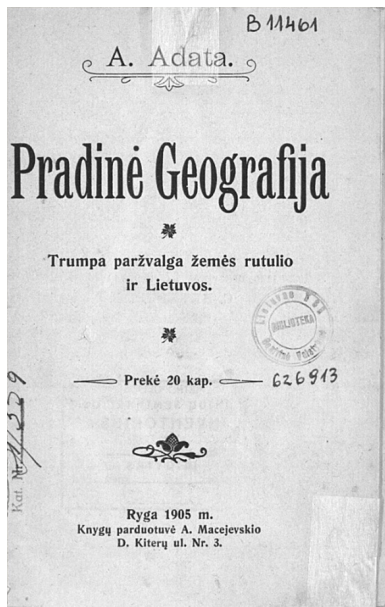
Stasys Matulaitis geologijos mokslui skyrė dvi knygas: „Geologija“ (Matulaitis, 1901) ir „Žemės istorija“ (Matulaitis, 1904). „Geologija“ išleista 4 000 egzempliorių tiražu. Ją sudaro 144 puslapiai ir 47 iliustracijos. Įdomu, kad ši knyga parašyta pagal škotų geologo Archibaldo Geikie'ės knygą „Geologija“ (Geikie..., 1901). Knygos pabaigoje įdomiai aprašoma geologijos mokslo populiarinimo mintis: „Tokiū būdu, geologija nebus jums sausas mokslas, kurio sunkiai reikia mokintis iš knygų, bet geistinas sandraugas laike kiekvieno pasivaikščiojimo ir kiekvienos kelionės. Galite niekada nepavirsti į tam tikrus geologus, bet niekad nesigailėsite laiko, pašvęsto pažinimui pamatų, ant kurių remiasi geologijos mokslas, o taip-gi keistos žemės istorijos, ant tų pamatų paremtos.“ Knyga iš kitų to meto geografijos, geologijos knygų išsiskiria tuo, kad primena vadovėlį: knygos pabaigoje pateikti kiekvieno skyriaus klausimai ir užduotys. Taip pat yra nurodytas uolienu pavyzdžių sąrašas, būtinas skaitant šią knygutę: *nugulsius*

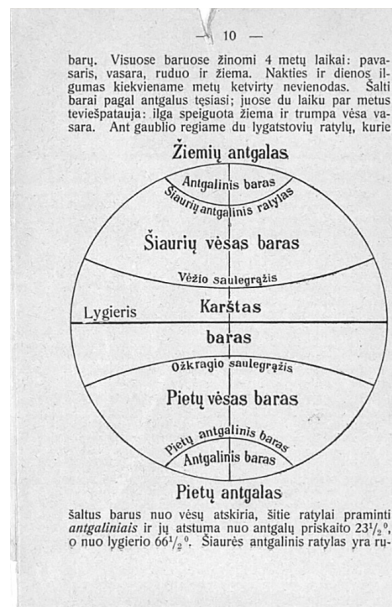
5 pav. „Apsireiškimai iš Žemės gyvenimo: geologijos bei fizinės geografijos pradmenys“ ([J. Biliūnas] Barzdyla..., 1902)

uolos (konglomeratas, smilčius, molis, kuriame yra augalų ir gyvulių liekanų), organiškos uolos (durpės, anglis su aiškum sluoksniavimu, šlyna iš prėsko vandens, kalkinis akmuo su enkrinitais ir t. t.), suakmenėjusios liekanos (stigmarija, lepidodendras, koralai, spiriferos ir t. t.), vulkaniškos uolos (granitas, mika, kvarco kristalas, lava su kristalais, vulkaniškas tufas ir kt.). S. Matulaičio knyga „Žemės istorija“ sudaro 56 puslapius ir 19 paveikslų, kuriuose pavaizduoti įvairūs gyvūnai (egzistuojantys ir išnykę). Pavyzdžiui, 13 pav. „Pusiau driežas – pusiau paukštis, *archeopterix* vadinamas“. Ši knygelė, kaip įžangoje mini S. Matulaitis, yra „Geologijos“ tęsinys: „Apie tai, kokiū budu mokinti galėjo atspėti praėjusius laikus, kaip galėjo sužinoti kokie gyvuliai augo ant žemės, keli šimtai tukstančių metų atgal ir t. t., aš čion tik trumpai paminėsiu. Plačiai apie tai kalba didelei akvyvas mokslas, geologija vadinamas.“

Jurgis Baltrušaitis 1909 m. pagal V. V. Bitnerį parašė 49 puslapių knygelę „Žemės išpažintis: visu prieinamoji geologija ir paleontologija“, kuri išleista Filadelfijoje, JAV (Baltrušaitis, 1909). Knygą sudaro dešimt skyrių: *Kaip susitvėrė žemė; Pirmosios gyvos esybės; Žemės senatvė – silūriškasis ir devoniškasis perijodas; Paskutinis žemės „senatvės“ perijodas – akmenanglinis; Milžiniškų driežų laikas – juriškasis perijodas; Ledynų gadynė – Keturtaeilis perijodas* ir kt. Knygoje

6 pav. „Pradinė geografija“
([Antanas Macijauskas]
Adata..., 1905)

7 pav. Knygos „Pradinė geografija“ iliustracija ([Antanas Macijauskas] Adata..., 1905)

pateikta iliustruota geochronologinė schema. 1910 m. Pitsburge, JAV, buvo išleistas antrasis šios knygos leidimas.

Avižonis Petras 1898 m. Tilžėje išleido 48 puslapių knygelę „Apsakinėjimai apie žemę, vandenį ir orą“ (Avižonis, 1898). Joje trumpai nagrinėjami pagrindiniai geologijos, meteorologijos, hidrologijos ir kitų dalykų klausimai.

Antanas Macijauskas 1905 m. išleido knygą „Pradinė geografija. Trumpa apžvalga žemės rutulio ir Lietuvos“ ([Antanas Macijauskas] Adata..., 1905) (6, 7 pav.).

Bronius Stosiūnas išvertė tris A. Nečajevo geografinio pobūdžio knygeles: 1913 m. 59 puslapių „Jūrose“, 1914 m. 62 puslapių „Žemės turtai“ ir 60 puslapių „Ugniakalniai ir žemės drebėjimai“. Visos spausdintos Seinuose (Nečajevas, 1913, 1914 (a), (b))

Geografijos terminijos raida XIX–XX a. sandūroje kelia nuostabą, nes per palyginus nedidelį laiko tarpą geografijos ir geologijos terminai labai patobulėjo. Terminijos raida glaudžiai susijusi su lietuvių kalbos raida. Apibendrinus galima teigti, kad bendros geologijos terminijos nebuvo. Tik gerokai vėliau mokslininkai susirūpino ir stengėsi suvienodinti vartojamus geologijos terminus. XX a. antrojoje pusėje prie geologijos ir geografijos terminų suvienodinimo prisidėjo M. Kaveckis, J. Dalinkevičius, V. Gudelis ir kt. mokslininkai. Jų pastangomis

1956 m. buvo išleistas „Geologijos ir fizinės geografijos terminų žodynas“, kurį sudarė 5 000 žodžių rusų ir lietuvių kalbomis (Gudelis, 1956).

IŠVADOS

Galima teigti, kad XIX–XX a. sandūroje buvo išleista gana daug lietuviškų gamtos leidinių, pasižyminčių aukšta moksline verte, nes buvo versti arba sudaryti remiantis tuometinėmis gamtos mokslų knygomis. Šie leidiniai turėjo didelę reikšmę geografijos, geologijos mokslų raidai Lietuvoje. Jais remiantis tarpukario Lietuvoje buvo rašomi vadovėliai. Deja, bendros geologijos terminijos nebuvo. Tik gerokai vėliau mokslininkai susirūpino ir stengėsi suvienodinti vartojamus geologijos terminus. Geografijos knygos, kaip ir kiti gamtos mokslų populiarinimo leidiniai, buvo populiarios, leidžiamos nemažais tiražais, daugelis buvo išleistos pakartotinai. Lietuviškos spaudos draudimas Lietuvoje nesudarė didelių kliūčių leisti lietuviškas geologijos knygas, nes jos buvo spausdinamos Tilžėje, Rygoje, Čikagoje, Plimute, Filadelfijoje, Sankt Peterburge, Šenandone ir pan. Geografijos leidinių leidybai didelę įtaką turėjo įvairios lietuvių kultūrinės organizacijos, rėmusios lietuviškąją spaudą.

LITERATŪRA

1. [Antanas Macijauskas] Adata, A. (1905). *Pradinė geografija*. Ryga.
2. *Atraskite Lietuvos kultūros paveldo objektus*. Prieiga internete: <https://www.epaveldas.lt/>.
3. Avižonis, P. (1898). *Apsakinėjimai apie žemę, vandenį ir orą*. Tilžė.
4. Baltrušaitis, J. (1909). *Žemės išpažintis: visu prieinamoji geologija ir paleontologija*. JAV: Filadelfija.
5. [Jonas Biliūnas] Barzdyla, J. (1902). *Apsireiškimai iš Žemės gyvenimo: geologijos bei fizinės geografijos pradmenys*. Tilžė.
6. Brzeziński, M. (1896) (a). *Apie Žemės vidurius: D. 1: Apie sutirpusius Žemės vidurius; apie šiltas verdenes ir apie kalnus ugnį putuojančius; apie baisius žemės drebėjimus*. Tilžė.
7. Brzeziński, M. (1896) (b). *Apie Žemės vidurius: D. 2: Apie visokius daigtus, iš kurių susideda Žemės žievė; apie augalus ir gyvuolius prieš griektvanį buvusius: apie žalčedriežlius, žuvia-driežlius, apie lekenčius smakus ir apie kitokius stebuklus*. Tilžė.
8. Geikie, A. (1877). *Physical geography*. New York: D. Appleton and company.
9. Geikie, A. (1901). *Geologija*. JAV: Plimutas.
10. Gudelis, V. (1956). *Geologijos ir fizinės geografijos terminų žodynas*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
11. *Lietuviško gyvenimo Amerikoje faktai*. Prieiga internete: <http://www.litua.com/lt/zi-nynas/istorija>.

12. Lietuvos TSR bibliografija. (1985). Vilnius: Mintis.
13. Matulaitis, S. (1901). *Geologija*. JAV: Plimutas.
14. Matulaitis, S. (1904). *Žemės istorija*. Čikaga: Lietuvos spauda.
15. Nečajevas, A. (1913). *Jūrose*. Seinai.
16. Nečajevas, A. (1914) (a). *Ugniakalniai ir žemės drebėjimai*. Seinai.
17. Nečajevas, A. (1914) (b). *Žemės turtai*. Seinai.
18. [P. Vileišis] Nėris. (1898). *Trumpa geografija, arba Žemės apraszymas*. Čikaga.
19. Piotrowski, F. (1898). *Iš kur akmenys ant mūsų laukų atsirado?* Tilžė.
20. [J. Adomaitis-Šernas] Šernas. (1896). *Apie žemę ir kitus swietus, jų buwį ir pabaigą*. Čikaga.
21. [J. Adomaitis-Šernas] Šernas. (1900). *Senų gadynių išnykę gyvi sutvėrimai*. Čikaga.
22. [J. Adomaitis-Šernas] Šernas. (1906). *Geografija, arba Žemės apraszymas*. Čikaga.

THE FIRST LITHUANIAN GEOGRAPHY BOOKS

Dainius Kulbickas

Summary

The abundance of literary sources issued in the XIX and XX century and their analysis showed quick development of sciences of the nature during that period and it affected a quick growth of edition of Lithuanian books. Much attention was paid to geographical books. The following persons deserved to the Lithuanian culture contributed to their edition: S. Matulaitis, J. Adomaitis-Šernas, P. Vileišis, J. Biliūnas etc. They translated the works of foreign scientists or wrote according to their editions. The following scientists should be mentioned: A. Geikie, H. N. Hutchinson, M. Brzezinski, F. Piotrowski etc. The first Lithuanian geological editions were issued in a big run and were reissued. The books were mostly printed abroad: in Tilsit, Chicago, Philadelphia and other cities.

Keywords: Lithuanian press ban, geographical books, book publishing.